

Margarita A. Korzo

„Żywot pięcioraki” i „śmierć pięcioraka”

Nota w sprawie źródła pogrzebowego kazania
(Wilno 1620/1621) Melecjusza Smotryckiego

Abstract

“Quintuple Live” and “Quintuple Death”: A Note on the Source of the Funeral Oration (Vilnius 1620/1621) by Meletij Smotrycki

In his polemic treatise *Antapologija abo Apologijej ... zniesienie* written in the early 1630s, Socinian Eustachy Kisiel (nicknamed Gelasius Diplic) made an accusation that former Orthodox, now a Uniate priest, religious writer and Ruthenian linguist Meletij Smotrycki (ca. 1577–1633) used a Latin work by a certain Dominican to compose a funeral oration on the death of Smotrycki's predecessor at the Brotherhood of the Holy Spirit Monastery, Leontij Karpovyc (1580–1620). Kisiel's allegations were noted in 1908 by the philologist Sergej Maslov, but later this topic did not attract the attention of researchers of Smotrycki's legacy. This study is an attempt to examine the hypothesis put forward by Kisiel and to find out what specific writing (or writings?) Smotrycki could have used when composing the funeral oration.

The oration on the death of Karpovyc was published twice in Vilnius: 1620 – in a Ruthenian language version, and 1621 – in Polish. As the main storyline Meletij uses the topos of five varieties of live and the corresponding five varieties of death, which were very common in religious literature in the Middle Ages and Early Modern times. This topos is used by Smotrycki to describe Leontij Karpovyc's life path and to glorify his achievements in the spiritual field. The article considers the main contexts of the use of topos *triplex, quadruplex* and *quintuplex mors* (triple, quadruple, quintuple death) and *triplex, quadruplex* and *quintuplex vita* (triple, quadruple, quintuple life) in different confessional traditions up to the 1620s. On the basis of textual analysis, it is concluded that the main source for Meletij was *Orbis terror, seu concionum de finibus bonorum et malorum libri duo* written by Walloon preacher, Franciscan writer Philippe Bosquier (1561/1562–1636) (editio princeps Douai 1603). *Orbis terror* enjoyed large popularity in Europe, and was one of the recommended books for the Jesuit colleges of that time. For the funeral sermon Smotrycki borrows only a small fragment of the first section (*concio*) of *Orbis terror*, and uses different editing techniques: a literal or close to the original translation; expansion or contraction of borrowed fragments; giving prominence to different elements of the text. Bosquier's work became the main source for the funeral sermon, but by no means the only one: some images and amplifications used by Meletij testify to his good acquaintance with the Renaissance and Early Modern literature.

TERMINUS

t. 23 (2021)

z. 4 (61)

s. 419–434

www.ejournals.eu/

Terminus

Keywords

Meletij Smotrycki, Orthodox funeral oration, Leontij Karpovyc, Philippe Bosquier, Catholic influences, religious literature

Kazanie. Na znamienityy pogrzeb Leoncjusza (Longina) Karpowicza (1580–1620), przełożonego monasteru Świętego Ducha w Wilnie, wygłoszone przez jego następcę Melecjusza Smotryckiego (ok. 1577–1633), znane jest w dwóch wersjach językowych: ruskiej (przedmowa datowana 8 listopada 1620)¹ i polskiej (z datą 17 lutego 1621)². W obu wersjach kazanie otwiera przedmowa do metropolity kijowskiego Hioba (Jana) Boreckiego (zm. 1631)³. Tekst kazania (z osobną paginacją) składa się z trzech części tematycznych. Pierwsza jest swego rodzaju wprowadzeniem. Melecjusz wyjaśnia między innymi intencję i treść swego przemówienia, pisząc, że zamierza:

Naprzód w konterfekcie żywota i śmierci pospolitym: potym w właściwym jego [Karpowicza – M.A.K.] żywej dusze obrazie: na koniec w żywych od ożywiającego Ducha, przybyłych jemu Cnotach żywą postać [...] przed wami postawić⁴.

Część drugą poprzedza fragment z Księgi Mądrości: „Sprawiedliwy człowiek gdy mu umrzeć przyjdzie, w odpocznieniu będzie” (Mdr 4,7)⁵. W tej części Smotrycki dokładnie omawia wątek pięciu odmian życia i odpowiadających im pięciu rodzajów śmierci: żywot i śmierć przyrodzenia, żywot łaski i śmierć grzechu, żywot zmysłów i śmierć cnoty, żywot marności i śmierć zachwycenia, żywot chwały i śmierć Gehenny⁶. W części ostatniej – biograficznej – Smotrycki stosuje omówiony wcześniej schemat w odniesieniu do postaci Karpowicza, ponieważ „niektóre [...] żywota i śmierci stany, są drogą do żywota wiecznego, a niektóre do wiecznej śmierci”⁷. Na

¹ [M. Смотрицкий], *Казанье: На честный погребъ пречестного и превелебного мужа, господина и отца [...] Леонтия Карповича [...]*. Egzemplarz ze zbiorów Monasteru Michajłowskiiego w Kijowie został przedrukowany przez Sergieja Iljicza Masłowa. Zob. С.И. Маслов, *Казанье Мелетія Смотрицького на честный погребъ о. Леонтия Карповича*, Київ 1908, s. 21–55. Korzystam z tego przedruku.

² M. Smotrycki, *Kazanie. Na znamienityy pogrzeb przezacznego i przewielebnego Мężа, Pana i Ojca Leontego Karpowicza [...]*. Egzemplarz BN XVII.3.1269 przedrukowany w wydaniu: *Collected Works of Meletij Smotryckij*, introd. by D.A. Frick, Cambridge (MA) 1987, s. 236–264. Korzystam z tego przedruku. Tekst jest również dostępny na stronie: https://books.google.pl/books/about/Kazanie_na_znamienity_pogrzeb_Leontega_Ko.html?id=ZE11AAAAcAAJ&redir_esc=y (dostęp: 1.01.2021).

³ Zawartość przedmowy, odzwierciedlająca aktualną sytuację Cerkwi prawosławnej w Rzeczypospolitej, zasługuje na osobną uwagę badaczy.

⁴ M. Smotrycki, *Kazanie...*, k. B₁v.

⁵ Wersja Biblii Tysiąclecia (*Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych* [Biblia Tysiąclecia], oprac. zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich, wyd. 5, na nowo oprac. i popr., Poznań 2013): „A sprawiedliwy, choćby umarł przedwcześnie, znajdzie odpoczynek”. Pomijam w tym badaniu pytanie o źródła cytatów biblijnych w obu wersjach kazania. Z najnowszych publikacji o cytowaniu Pisma Świętego przez Smotryckiego zob. P. Кисельов, *З яких джерел перекладав євангельські читання Мелетій Смотрицький?*, w: *Літературознавчий дискурс від бароко до постмодерну: Колективна монографія*, ред. Н. Левченко, Київ 2020, s. 94–124.

⁶ W wersji ruskiej: „животь и смерть прироченя, животь ласки и смерть грѣха, животь смысловъ и смерть цноты, животь житейскій и смерть изступленія, животь славы и смерть Геенны”. Wątek odmian życia i śmierci nie różni się treściowo w obu wydaniach, dlatego podstawą mojej analizy będzie polska wersja. Świadomie pomijam pytanie, czy ruską wersję można uznać za „oryginalną”, polską zaś za tłumaczenie. Na ten temat zob. D.A. Frick, *Meletij Smotryckij*, Cambridge (MA) 1995, s. 185–187; *idem*, *Polonica Orthodoxe. Cerkwiewizny w polszczyźnie Melecjusza Smotryckiego*, „Terminus” 9 (2007), z. 1 (16), s. 20.

⁷ M. Smotrycki, *Kazanie...*, k. B₂v.

przykładzie sylwetki zmarłego archimandryty unaocznia jednak oznaki tylko trzech „Bogu miłych” odmian życia (przyrodzenia, łaski i chwały) i śmierci (przyrodzenia, cnoty, zachwycenia). Wybrane przez Smotryckiego motto z Księgi Mądrości (4,7) pełni funkcję łącznika – przejścia logicznego pomiędzy częścią ogólną a biograficzną.

Smotrycki nie był doświadczonym kaznodzieją: we wprowadzeniu do *Kazania* zaznacza, że „od Boga [...] Cerkiewną zwierzchność nowo otrzymawszy, ważyłem się to dnia dzisiejszego [...] pierwszą moją duchowną rozmowę wkrótce mieć chcieć”⁸. Polemizujący z Melecjuszem na początku lat trzydziestych XVII wieku socynianin Eustachy Kisiel (pseudonim Gelajusz Diplic) wylicza tylko pięć wygłoszonych przez Melecjusza kazań („trzy razy z katedry, a dwa z ambonu”), złośliwie komentując, że w kazaniu „na święto [...] Bohoiawlenia, mało było czego słuchać: bo na co się był nagotował, to mu z pamięci było snąć wypadło, gdyż odstępwszy od przedsięwziętej materiej, do pobożności lud upominał i to tak, że się jawnie zdał słowa zbierać, jako ten, co się nie nagotował”⁹. W kontekście niniejszych rozważań ma znaczenie wypowiedź Kisiele, która dotyczy źródeł inspiracji *Kazania*: „jakom słyszał przepisałszy [*Kazanie* – M.A.K.] po niemalej części z łacińskiego [*kazania?* – M.A.K.], które wypuścił na świat jeden z Ojców Dominikanów”¹⁰.

W niniejszym artykule, który ma charakter wyłącznie źródłoznawczy, zamierzam udzielić odpowiedzi na dwa pytania: jak w piśmiennictwie religijnym ukształtował się schemat „pięcioraki żywot” i „pięcioraka śmierć” oraz czy szerzone przez Kisiele pogłoski odnośnie do ewentualnego źródła *Kazania* miały jakiegokolwiek podstawy. Odpowiedź na pierwsze pytanie pozwoli ustalić, w jakim stopniu wątek rodzajów życia i śmierci jest znany w zachodnim piśmiennictwie religijnym przed XVII wiekiem i w jakich kontekstach występuje. Jest to niezbędny krok dla ustalenia konkretnego źródła (albo źródeł) inspiracji Smotryckiego, co z kolei jest ważne w kontekście badań nad spuścizną Melecjusza, jak również uzupełni wiedzę o składzie tak zwanego zasobu bibliotecznego prawosławnych tekstów powstających na początku XVII stulecia.

Schematy rodzajów życia i śmierci w piśmiennictwie średniowiecznym i wczesnonowożytnym

W *Kazaniu* Smotryckiego punktem wyjścia są rozważania o rodzajach życia, ponieważ głównym celem pogrzebowej oracji była gloryfikacja osoby i czynów Karpowicza. Natomiast piśmiennictwo średniowieczne i wczesnonowożytne poświęcało więcej

⁸ *Ibidem*, k. A₁r.; podobnie k. A₂v.

⁹ G. Diplic, *Antapologija abo Apologijej, którą do przeczacnego narodu ruskiego przewielebny ociec Melecjusz Smotrycki, rzezczony archiepiskop połocki, etc. napisał, zniesienie*, [Raków?, s.n.] 1632, s. 54–55.

¹⁰ *Ibidem*, s. 55. Na tę wielce ciekawą wypowiedź adwersarza Smotryckiego jeszcze w 1908 roku zwrócił uwagę Siergiej Iljicz Masłow (*Казанье Мелетія Смотрицькаго...*, s. 13–14, przyp. 3).

uwagi zagadnieniu śmierci. Na przestrzeni wieków funkcjonowało równocześnie kilka schematów rodzajów śmierci.

Jeden z nich uwzględnia trzy rodzaje śmierci: naturalną (*naturalis, naturae*); wyroczenia albo przewinienia (*culpa*), czyli odłączenie duszy od Boga, kiedy człowiek przebywa w stanie grzechu śmiertelnego; i piekła (*gehennae*; rzadko – *aeternae poenae*) jako pozbawienie ciała i duszy wiekuistej chwały albo śmierć na wieczne potępienie. Ten podział ma biblijny rodowód¹¹. *Mors triplex* jest najbardziej rozpowszechnionym schematem w piśmiennictwie religijnym. Przytacza go w swoich rozważaniach o dobrej śmierci Ambroży z Mediolanu (ok. 339–397)¹²; w kontekście wykładni wersetu z Księgi Izajasza „habitantibus in regione umbrae mortis lux orta est eis” (9,2)¹³ schemat ten przywołuje francuski cysters Alan z Lille (ok. 1120–1202)¹⁴; nad zagadnieniem „de morte triplici” pochyla się w jednym z kazań papież Innocenty III (1161–1216)¹⁵; potrójną śmierć wymieniają słynny włoski hagiograf, dominikanin Jakub de Voragine (ok. 1230–1298)¹⁶ i włoski franciszkanin Bernardinus de Bustis (ok. 1450 – ok. 1513)¹⁷. Trójczłonowy podział rodzajów śmierci podaje w swojej słynnej antologii cytatów i przykładów belgijski teolog Wawrzyniec (Lawrence) Beyerlinck (1578–1627)¹⁸, powołując się na francuskiego dominikanina i biblistę Hugona z Saint-Cher (ok. 1200–1263)¹⁹.

Nieco rozbudowany schemat składa się z czterech rodzajów śmierci. Wyodrębnienie *mors gratiae*, nazywanej również *mors virtutis*, symbolizującej odłączenie ciała od świata w sensie duchowym (np. Kol 3,3 i 3,5; Ga 6,14 i inne), da się spotkać w gatunkowo różnorodnych utworach religijnych, najczęściej w egzegezie poszczególnych fragmentów biblijnych. Tak w komentarzach do psalmów pokutnych *mors gratiae* omawia Pseudo-Innocenty III (w kontekście Psalmu 6)²⁰; *mors quadruplex* występuje w rozważaniach o śmierci francuskiego benedyktyna Jeana Raulina (1443–1514)²¹ i w dominikańskich kazaniach z początku XVII stulecia²².

¹¹ *Naturae*: Ps 68(67),21; *culpa*: Iz 59,2; Mdr 1,3; *gehennae*: Ps 34(33),22; Rz 8,13, i inne.

¹² Ambrosius Mediolanensis, *De bono mortis liber unus*, w: *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina* [dalej: *PL*], ed. J.P. Migne, t. 14, Paris 1845, kol. 540.

¹³ Biblia Tysiąclecia mówi o śmierci przenośnie („nad mieszkańcami kraju mroków”, Iz 9,1).

¹⁴ Alanus de Insulis, *Liber sententiarum ac dictorum memorabilium*, w: *PL*, t. 210, Paris 1855, kol. 234–235.

¹⁵ Innocentius III, *Sermones de Sanctis. Sermo X*, w: *PL*, t. 217, Paris 1855, kol. 495.

¹⁶ Iacobus a Voragine, *Sermones aurei in Evangelia*, Mainz: Peter Cholinus, 1616, kol. 301.

¹⁷ Bernardinus de Bustis, *Rosarium sermonum per quadragesimam*, t. 2, Brescia: Pietro Maria Marchetti, 1588, s. 116, 120.

¹⁸ L. Beyerlinck, *Magnum Theatrum vitae humanae*, t. V, Köln: Anton et Arnold Hierat, 1631, s. 615.

¹⁹ Wawrzyniec Beyerlinck mógł mieć na myśli fragment wykładni pierwszego rozdziału Ewangelii według św. Jana (zob. Hugo de Sancto Caro, *In Evangelia secundum Matthaum, Marcum, Lucam, Ioannem*, Lyon: Societas Bibliopolarum, 1645, s. 285).

²⁰ Innocentius III (incertus), *Commentarium in VII psalmos poenitentiales*, w: *PL*, t. 217, Paris 1855, kol. 995.

²¹ J. Raulin, *Doctrinale de triplice morte*, Venezia: Altobello Salicato, 1585, s. 80ff.

²² R. Clutius, *Sermones Dominicales, dormi sine cura*, Köln: Joannes Christophorus, 1611, s. 408; G. Oonselius, *Paradisus concionum olim sermones sensati dictus*, Antwerpen: Hieronymus Verdussen, 1613, s. 421.

Najbardziej rozbudowany, pięcioczłonowy schemat też nie należy do rzadkości w piśmiennictwie religijnym. Uzupełniano wymienione wcześniej rodzaje śmierci zazwyczaj o *mors peccati*, czyli o śmierć dla grzechu (Rz 6,2). W tej postaci *mors quintuplex* występuje sporadycznie w dominikańskich utworach – na przykład u słynnego szwabskiego teologa Johannes Nidera (1385–1438)²³ – i stosunkowo często u franciszkańskich pisarzy w kontekście wykładni wersetu z Apokalipsy „Beati mortui, qui in Domino moriuntur” (14,13)²⁴. Franciszkańską linię zapoczątkował pierwszy komentator *Sentencji* Piotra Lombarda – Aleksander z Halles, zwany *doctor irrefragabilis* (ok. 1183–1245)²⁵; kontynuował ją *doctor seraphicus*, siódmy generał franciszkanów św. Bonawentura (ok. 1218–1274)²⁶, i wybitny przedstawiciel włoskiej gałęzi zgromadzenia św. Bernardyn ze Sieny (1380–1444)²⁷.

W piśmiennictwie siedemnasto- i osiemnastowiecznym za „wynałazcę” pięcioczłonowego schematu uznawano zazwyczaj Seduliusza Szkota (zm. 860) – irlandzkiego mnicha i pisarza, który spędził życie w okolicach dzisiejszego Liège²⁸. *Mors quintuplex* Seduliusz omawia w jednym ze swoich komentarzy do listów św. Pawła Apostoła²⁹. W czasach wcześniejszych sporadycznie kojarzono ten schemat również z imieniem św. Augustyna³⁰: atrybucja „secundum Augustinum” występuje między innymi u czternastowiecznego augustianina eremity Iordanusa z Quedlinburga³¹. Na biskupa z Hippony powołuje się także anonimowy autor kazania na rocznicę śmierci królowej Jadwigi, wygłoszonego prawdopodobnie dla kleru katedralnego między 1422 a 1426 rokiem: „Unde sciendum, [quod] secundum beatum Augustinum quintuplex est mors” [„Należy zauważyć, że według błogosławionego Augustyna śmierć jest pięcioraka”]³². Jerzy Wolny i Roman Zawadzki uważają, że kazanie mógł ułożyć Mikołaj z Błonia (ur. przed 1400) – wybitny kaznodzieja i wykładowca Akademii Krakowskiej³³. Ciekawym szczegółem tego tekstu jest to, że za swego rodzaju wprowadzenie do rozważania o pięciorakiej śmierci służy wspomniany werset z Apokalipsy: „Beati mortui, qui in Domino moriuntur”; więc anonimowy kaznodzieja t e o r e t y c z n i e mógł czerpać natchnienie ze spuścizny franciszkańskiej.

²³ S. Abel, *Johannes Nider „Die vierundzwanzig goldenen Harfen”. Edition und Kommentar*, Tübingen 2011, s. 605.

²⁴ Wersja Biblii Tysiąclecia: „Błogosławieni, którzy w Panu umierają – już teraz”.

²⁵ Alexander Halensis, *Eruditissimi Commentarii, nusquam impressi, in Apocalypsim Sancti Ioannis*, Paris: Antoine Bertier, 1647, s. 269.

²⁶ Bonaventura, *Operum omnium supplementum*, t. 2, Trento: Typographia episcopalis, 1773, kol. 647.

²⁷ Bernardinus Senensis, *Sermones eximii de Christo Domino*, t. 4, Lyon: Jean Antoine Huguetan et Mark Antoine Rauard, 1650, s. 96.

²⁸ Na Seduliusza jako na podstawowe źródło powołuje się m.in. Adam Rechenberg (*Hierolexicon reale, hoc est Biblico-theologicum, et historico-ecclesiasticum*, Leipzig: Johann Herbord Kloss, 1714, s. 1063–1064).

²⁹ Sedulus Scotus, *In omnes Epistolae Pauli collectaneum*, Basel: Heinrich Petri, 1528, k. 22v.

³⁰ Nie udało się ustalić, jaki dokładnie utwór (utwory) św. Augustyna miano na myśli.

³¹ Iordanus de Quedlinburgo, *Opus sermonum*, Paris: Damien Higman, 1521, s. 343.

³² *Sermo in anniversario venerandae Hedvigis, Reginae Poloniae, ipsa die beati Alexii Confessoris*, cyt. za: J. Wolny, R.M. Zawadzki, *Królowa Jadwiga w tradycji kaznodziejskiej XV wieku*, „Analecta Cracoviensia” 7 (1975), s. 36.

³³ *Ibidem*, s. 48–49.

Odnosnie do rodzajów życia w piśmiennictwie religijnym dominował schemat potrójny – *vita naturae, gratiae, gloriae*, który – jak i wszystkie wyliczone wcześniej schematy śmierci – miał korzenie biblijne³⁴. Od połowy XIII wieku większość pisarzy powołuje się również na rozróżnienie „natury”, „łaski” i „sławy” w tradycji tomi-stycznej. Do tego schematu sięgali między innymi papież Innocenty III³⁵, francuski dominikanin Hugo z Saint-Cher³⁶ i wielokrotnie w swoich komentarzach do poszczególnych ksiąg biblijnych belgijski mistyk i teolog Dionizy Kartuz (1402–1471)³⁷. Na temat *triplex vita* pisał należący do pierwszej generacji jezuitów biblista Alfonso Salmeron (1515–1585)³⁸. Nieco rzadziej da się spotkać schemat obejmujący cztery rodzaje życia, uzupełniony o *vita peccati* z wyjaśnieniem, że ten podział stosuje się wyłącznie „in Theologica provincia”³⁹. Bardzo rzadko rozpatrywano równocześnie różne rodzaje życia i różne rodzaje śmierci⁴⁰.

Źródło Kazania Smotryckiego

Ponieważ pięcioczęłonowy schemat rodzajów śmierci da się spotkać w przeróżnych utworach religijnych, Smotrycki na pewno miał wiele okazji do zapoznania się z tym schematem. Kisiel precyzuje, że Smotrycki przepisał łaciński tekst pewnego dominikanina („jakom słyszał przepisawszy [*Kazanie* – M.A.K.] po niemałej części z łacińskiego [*kazania?* – M.A.K.], które wypuścił na świat jeden z Ojców Dominikanów”⁴¹). Z wypowiedzi adwersarza Melecjusza nie da się jednoznacznie wywnioskować, czy chodziło o kazanie pogrzebowe albo jakikolwiek inny gatunek wymowy kościelnej, i czy ten tekst wydrukowano na terenie Rzeczypospolitej. Przed 1620 rokiem w Rzeczypospolitej Obojga Narodów ukazało się przynajmniej jedno kazanie pogrzebowe, którego autor sięga do tematu rodzajów śmierci – jest to mowa *Na pogrzebie Jego Mści Pana Jana Lewona z Upity* przeora wileńskich dominikanów Adama Piekarskiego (zm. 1625)⁴². Wątek „śmierci trojakiej” – cielesnej, duchowej i ostatecznej („umiera ciało, gdy duszę pozbywa: kona dusza, która traci łaskę Bożą, ostatnią śmiercią schodzą oboje duch i ciało, jeśli gubią wieczny żywot

³⁴ *Gratiae*: Rz 6, 4; Ef 2,4–5; Ga 2; *gloriae*: J 3,16; 1 J 5, 1 inne.

³⁵ Innocentius III, *Sermones de Sanctis*, s. 496.

³⁶ Hugo de Sancto Caro, *In Evangelia secundum Matthaum...*, s. 285.

³⁷ Dionisius Carthusianus, *Insigne commentariorum opus, in Psalmos omnes Davidicos*, Paris: Jean de Roigny, 1539, s. 209.

³⁸ A. Salmeron, *Commentarii in Evangelicam Historiam, et in Acta Apostolorum*, t. 9, Köln: Anton Hierat et Johann Gymnich, 1613, s. 559.

³⁹ Zob. P.S. Lidenius, *Discursus philosophicus de vita et morte*, Turku: Peder Wald, 1644, k. 2v. nlb. Warto w tym miejscu podkreślić, że był to tekst protestancki.

⁴⁰ Zob. Dionisius Carthusianus, *In omnes Beati Pauli epistolas Commentaria*, Köln: Peter Quentel, 1532, k. 182v.; Innocentius III, *Sermones de Sanctis*, s. 495–496.

⁴¹ G. Diplic, *Antapologija abo Apologijej...*, s. 54–55.

⁴² A. Piekarski, *Na pogrzebie Jego Mści Pana Jana Lewona z Upity*, Wilno: Leon Mamonicz, [1615].

i nieśmiertelny”)⁴³ – nie jest motywem przewodnim kazania, w utworze tym służy do przejścia do innego rozważania. Poza tym jest to tekst polskojęzyczny, a kaznodzieja nie wspomina o rodzajach życia, będących paralełą dla „śmierci trojakiej”, można więc wnioskować, że Kisiel miał na myśli inny utwór, nie kazanie Piekarskiego.

Nie jest zresztą wykluczone, że Melecjusz miał również pod ręką polski tekst, Piekarski wydrukował go bowiem w Wilnie. Wszystko wskazuje jednak na to, że jako podstawę schematu „pięćoraki żywoć” i „pięćoraka śmierć” Smotrycki wybrał inne źródło. Ukazało się ono w języku łacińskim i – co prawda – wyszło spod pióra członka zakonu mendykanckiego, ale nie dominikanina (jak twierdził Kisiel), lecz franciszkanina. Był to waloński kaznodzieja Philippe Bosquier (1561/1562–1636), który zasłynął swoją pracą literacką, krytyczną edycją dzieł Jeana Gersona (1363–1429) i nawoływaniem do krucjaty przeciw Turkom⁴⁴. Utwór *Orbis terror, seu concionum de finibus bonorum et malorum libri duo*⁴⁵ Walończyka ukazał się po raz pierwszy w 1603 roku w Douai. Nie udało się ustalić, w jakim stopniu dzieło Bosquiera było znane wśród jego współbraci w Rzeczypospolitej. W Europie cieszyło się pewnym uznaniem, ponieważ jezuita Antonio Possevino (1534–1611) wymienił go w swym słynnym *Apparatus sacer*⁴⁶, który w znacznej mierze kształtował listę szkolnych lektur w kolegiach Towarzystwa Jezusowego na całym świecie i w szkołach prawosławnych na terenie Rzeczypospolitej wzorowanych na placówkach edukacyjnych jezuitów.

Orbis terror składa się z dwóch ksiąg: tematem pierwszej jest biblijny fragment „A jak postanowione ludziom raz umrzec, a potem sąd” (Hbr 9,27), a drugiej – „Wszyscy bowiem musimy stanąć przed trybunałem Chrystusa, aby każdy otrzymał zapłatę za uczynki dokonane w ciełe, złe lub dobre” (2 Kor 5,10). Księgi podzielone są na tematyczne rozdziały nazywane *concio* (razem trzydzieści jeden). *Conciones* Bosquiera nie da się określić mianem gotowych do wygłaszania kazań: są to raczej tematycznie ułożone zbiory cytatów, myśli i sentencji – znanych z Biblii, z utworów starożytnych i teologicznych, które autor przeplata własnymi (?) uwagami i podsumowaniami. Każda *concio* poprzedzona jest krótkim planem, na podstawie którego ewentualny kaznodzieja (mówca) mógł ułożyć własne przemówienie.

Smotrycki sięga tylko do pierwszej *concio* z *Orbis terror*. Korzysta widocznie nie z wypisów i notatek, lecz ma pod ręką książkę. Kazanie nie jest tłumaczeniem całości: – *concio* Bosquiera składa się z trzech części, a Melecjusz bierze tylko jeden z wątków drugiej części, zatytułowanej *O rodzajach śmierci i ich wyjaśnieniu (De speciebus Mortis, earumque finitionibus)*⁴⁷. W tej części Bosquier wymienia różne znane mu klasyfikacje śmierci („Mors unica vulgo. Philosophis duae. Christianorum

⁴³ *Ibidem*, k. A,r.

⁴⁴ E. de Seyn, *Bosquier (Philippe)*, w: *Dictionnaire biographique des Sciences, des Lettres et des Arts en Belgique*, t. 5, Bruxelles 1936, s. 77.

⁴⁵ Korzystam z edycji: Köln: Franz Jacob Mertzenich, 1610.

⁴⁶ A. Possevino, *Apparatus sacer ad scriptores Veteris et Novi Testamenti*, t. II, Köln: Johann Gymnich, 1608, s. 274.

⁴⁷ Ph. Bosquier, *Orbis terror...*, s. 5–16.

nonnullis tres, nonnullis quatuor, mihi quinque” [Powszechnie uważa się, że śmierć jest jednoraka. Filozofowie myślą, że dwojaka. Niektórzy spośród chrześcijan, że trojaka albo czworaka. Dla mnie – pięcioraka)]⁴⁸, po czym dokładnie omawia tylko pięcioczęłowy podział. Na samym końcu rozważania Bosquier przedstawia podsumowanie w postaci tabeli, w której każdemu rodzajowi śmierci („quinque igitur Mortes”) odpowiada określony rodzaj życia („nam et Vitae totidem”):

mors naturae	vita naturae
mors virtutis ⁴⁹	vita sensus
mors culpae	vita gratiae
mors gehennae	vita gloriae
mors raptus	vita projectionis ad terrena nimiae ⁵⁰

Do swego pięcioczęłowego schematu Bosquier wprowadza pojęcie *mors raptus* (precyzując na marginesie: *mors exstasis*), powołując się na świadectwo św. Pawła Apostoła⁵¹ o pewnym „człowieku w Chrystusie”, który „czy w ciele – nie wiem, czy poza ciałem – też nie wiem, Bóg to wie – został porwany aż do trzeciego nieba” (2 Kor 12,2), czyli do raju. Był to wątek sięgający czasów wcześniejszych – spotykamy go między innymi u św. Tomasza z Akwinu w komentarzach do Drugiego Listu do Koryntian⁵².

Zawartość tabeli, będąca u walońskiego kaznodziei podsumowaniem dość rozległego rozważania o *mors quintuplex*, staje się dla Smotryckiego punktem wyjścia pogrzebowej oracji. Prawosławny kaznodzieja co prawda zmienił nieco kolejność rodzajów śmierci:

M. Smotrycki, *Kazanie...*

śmierć przyrodzenia

śmierć grzechu

śmierć cnoty

śmierć zachwycenia

śmierć gehenny

Ph. Bosquier, *Orbis terror...*

mors naturae

mors virtutis

mors culpae

mors gehennae

mors raptus/exstasis

Bosquier – jak i wielu jego poprzedników – koncentruje swoją uwagę raczej na zagadnieniach związanych ze śmiercią, dlatego Smotrycki miał dopełnić je

⁴⁸ *Ibidem*, s. 5.

⁴⁹ Tak Bosquier określa *mors gratiae*.

⁵⁰ Ph. Bosquier, *Orbis terror...*, s. 11.

⁵¹ *Ibidem*, s. 10.

⁵² Thomas Aquinas, *Super II Epistolam B. Pauli ad Corinthios lectura, cap. 12, lectio 2*, <https://www.corpusthomaticum.org/c2c.html#87736> (dostęp: 1.01.2021).

rozważaniami o rodzajach życia. Pytanie, czy owe rozważania są rzeczywiście autorstwa samego Melecjusza, pozostaje na razie bez odpowiedzi. Zauważmy jednak na marginesie, że przeciwstawienie *vita quintuplex – mors quintuplex* spotyka się sporadycznie w czasach późniejszych u teologów reformowanych⁵³.

Smotrycki nie tłumaczy dosłownie fragmentu zaczerpniętego od Bosquiera, lecz zapożycza poszczególne wątki, rozbudowuje je albo skraca; niektóre passusy i cytaty przekłada dosłownie, w innych zmienia akcenty. Przyjrzyjmy się bliżej, jak Melecjusz pracuje z tekstem źródłowym.

Przykładem tłumaczenia *ad verbum* albo prawie dosłownego są fragmenty o „śmierci grzechu” i „śmierci cnoty” (u Bosquiera odpowiednio – *mors culpae* i *mors virtutis*):

Śmierć ta grzechu nad śmierć przyrodzenia tak daleko gorsza, jako daleko lepszym jest Bóg nad duszę; i jako szkodliwsze jest Boskie od dusze odłączenie nad rozłączenie dusze od ciała (k. B₄r.).

Haec naturali tanto peior, quanto anima melior Deus: quanto tristius, Deum ab anima, quam animam a corpore emigrasse (s. 8–9).

W śmierci bowiem przyrodzenia jest nieco dobroci, a w tej grzechu śmierci zgoła żadnego dobra nie masz (k. B₄r.).

Naturali certe inest aliquid boni, huic nihil (s. 9).

Przyrodzoną raz tylko obchodzimy, a śmierć grzechową bardzo często (k. B₄v.).

Naturalem subimus semel, hanc per frequenter (s. 9).

Śmierć przyrodzenia rzekłem być duszę od ciała rozłączenie: a śmierć cnoty, dusze od cielesnych afektów i namiętności odłączenie być powiadam: którą śmierć cnoty, pospolicie ciała umartwieniem zwykliśmy nazywać (k. C₁v.).

Ergo, Mors naturae, separationem ait animae a corpore; Mors virtutis a corporearum rerum affectibus, atque usibus immoderatis. Mors Virtutis notissima Christianis, sed sub Mortificationis, aut Mortis Spiritualis, nominibus (s. 6–7).

W poszczególnych wypadkach Melecjusz oddaje treść wypowiedzi Bosquiera własnymi słowami, na przykład porównanie rozłączenia duszy z ciałem do zachodu słońca (passus „śmierć przyrodzenia” – *mors naturae*):

Jak bowiem słońce daje światłość dniowi, tak dusza daje żywot ciału. I jako za zaścieniem słońca zostaje się noc dniowi, tak za wyszcieniem dusze zostaje się śmierć ciału (k. B₂v.).

Anima non aliter, quam Sol lucem diei, vitam tribuit carni, cum venerit: mortem efficit, cum recedit (s. 5).

⁵³ Zob. N. Gürtler, *Institutiones Theologicae*, Marburg: Philipp Kasimir Müller, 1732, s. 160–161.

Bosquier (albo jego wydawca) odsyła na marginesie do „Cic.I.Tusc.,” czyli do pierwszej księgi *Rozmów tuskulańskich* Cyncerona; ale z *Tuskulanek* pochodzi tylko poprzednie zacytowane przez walońskiego kaznodzieję zdanie („Sunt qui discessum animi a corpore putent esse mortem” [Niektórzy uważają śmierć za oddzielenie się duszy od ciała]). Porównanie zaś ze światłem słonecznym – to fragment z przypisywanego św. Augustynowi dzieła *De spiritu et anima*⁵⁴, może nierozpoznany przez Bosquiera i – w ślad za nim – przez Smotryckiego.

Oddając treść fragmentu z *Orbis terror* własnymi słowami, Melecjusz mógł zmieniać akcenty (passus „śmierć grzechu” – *mors culpa*):

Bo jako ciała żywot daje dusza, tak duszy żywot daje Bóg, którym ona jak ciało duszą żywie (k. B ₄ r.).	Mors animae fit, cum eam deserit Deus, sicut corporis, cum id deserit anima (s. 8).
--	--

U Bosquiera punktem odniesienia jest śmierć, Smotrycki zaś mówi o życiu. W tym miejscu Walończyk podaje konkretne źródło sentencji – „Augustino.13.civ.c.2”, czyli drugi rozdział trzynastej księgi *O Państwie Bożym*⁵⁵, Smotrycki natomiast je pomija.

Prawosławny kaznodzieja niekiedy rozbudowuje dosyć lakoniczne sformułowania łacińskiego źródła:

Przyrodzona śmierć wszystkim biedam, nę- dzom, kłopotom, i wszystkim owszeki tego świetnemu doczesnemu złemu koniec czyni (k. B ₄ r.).	[mors] naturalis, malorum horum finis, ista principium (s. 9).
--	---

W innym miejscu Smotrycki podsumowuje treść, pomijając pewne szczegóły:

[...] śmierć zachwycenia, którą Bogomyślniki, mężę żywota Angelskiego, od wszelakich tego świetnych trosk oddalone [...] stąd zostawa się im, iż zbliżywszy się do Boga, samych siebie częstokroć odchodzić muszą: z Bogiem się znajdując, samym sobie przytomnemi nie bywają⁵⁶.

Bosquier w tym kontekście przytacza konkretne przykłady *mors raptus*, odwołując się między innymi do Adama i proroków, czterdziestodniowego pobytu Mojżesza na górze Synaj w obecności Boga, wydarzeń z życia św. Franciszka⁵⁷.

⁵⁴ Zob. Augustinus Aurelius, *De spiritu et anima*, w: *PL*, t. 40, Paris 1865, kol. 811; w wydaniach siedemnasto- i osiemnastowiecznych utwór ten drukowano w składzie trzeciego tomu dzieł Augustyna. Nie jest wykluczone, że właśnie pod wpływem *conciones* Bosquiera zdanie „Anima non aliter, quam sol lucem diei [...]” funkcjonuje w czasach późniejszych jako cytat z *Tuskulanek*. Zob. T. Dueller, *Siebenfathes Licht dess Hauss Gottes [...]*, Wien: Matthäus Cosmerovius, 1651, s. 1.

⁵⁵ Zob. Augustinus Aurelius, *De Civitate Dei*, w: *PL*, t. 41, Paris 1864, kol. 377.

⁵⁶ M. Smotrycki, *Kazanie...*, k. C₂r.-C₃v.

⁵⁷ Ph. Bosquier, *Orbis terror...*, s. 10–11.

Gdzie indziej Walończyk lakonicznie powołuje się na wątek biblijny (fragment z Pierwszego Listu do Tymoteusza 5,6), Smotrycki go nieco rozbudowuje (passus „śmierć grzechu” – *mors culpae*):

jako nas daleko więcej [...] tą grzechu śmiercią żywo pomarłych, na kształt onej [...] roskosznie żyjącej, żywo będącej umarłej wdowy [...] (k. B ₄ v.).	Vidua, quae in delicijs est, vivens mortua est (s. 9).
---	--

W innym miejscu Melecjusz trochę „poprawia” cytat biblijny (passus „śmierć cnoty” – *mors virtutis*):

Usta mającym, a nie mówiącym: oczy mającym, a nie widzącym: ucha mającym, a nie słyszającym: nozdrza mającym, a nie woniąjącym: ręce mającym, a nie dotykającym się: nogi mającym, a nie chodzącym (k. C ₁ r.).	Aures habent, et non audient. Nares habent, et non odorabunt. Os habent, et non loquentur. Manus habent, et non palpabunt. Pedes habent, et non ambulabunt (s. 6).
--	--

Kolejność Bosquiera nie do końca odpowiada kolejności podanej w Psalmie 113 (13–15). Walończyk pomija również fragment o wzroku („oculos habent, et non videbunt”); Smotrycki przywraca biblijny porządek i wprowadza wzmiankę o oczach. Prawosławny kaznodzieja mylnie identyfikuje ten fragment z Psalmem 118 (odsylacz na marginesie). Błąd ten mógł powstać w wyniku nieuwważnego kopiowania z łacińskiego źródła, bo u Walończyka trochę niżej cytowany jest właśnie Psalm 118; u Smotryckiego zresztą też.

Conciones Bosquiera obfitują w sentencje teologów różnych epok i autorów starożytnych. Smotrycki zapożycza z łacińskiego tekstu tylko dwa cytaty, w których podaje za Walończykiem konkretne źródło wypowiedzi i powtarza nieścisłości w atrybucji. Pierwszy cytat pochodzi z komentarza Grzegorza Wielkiego do Księgi Hioba:

Jako [...] śmierć zewnętrzna ciało od dusze dzieli, tak śmierć wewnętrzna duszę od Boga odłącza (k. B ₄ r.).	Sicut mors exterior, ab anima dividit carnem, ita amor interior, a Deo separat animam (s. 8).
---	---

Jest to wykład wersetu „Ubi umbra mortis, et nullus ordo” (Hi 10,22)⁵⁸. Na marginesie Melecjusz podaje „lib.9 Moral. Cap: 11. In cap. Iob 46” (u Bosquiera: „Gregor. li.9.moral.in 10 c.Iob.c.46”). Zamiast „cap. 46” powinno być „cap. 65”⁵⁹. Oprócz tej powtórzonej w ślad za Walończykiem pomyłki Melecjusz błędnie podaje „cap. 11” zamiast poprawnie „cap. 10” u Bosquiera.

⁵⁸ Biblia Tysiąclecia: „do cienia chaosu i śmierci”.

⁵⁹ Gregorius Magnus, *Moralium Libri, sive Expositio in Librum B. Job*, w: *PL*, t. 75, Paris 1862, kol. 912.

Drugi cytat to wypowiedź św. Augustyna:

Stąd Błogosławiony Augustyn. Wiele się Multi (teste August.) in corporibus vivis,
ich, mówi, znajduje, którzy w żywych ciałach animas mortuas portare noscuntur (s. 9).
martwe dusze noszą (k. B₄v.).

Waloński kaznodzieja powołuje się na komentarz św. Augustyna do Apokalipsy św. Jana („D. Aug. in Apoc.”; u Smotryckiego: „In comment. in Apocal.”), który obecnie uważany jest za utwór o autorstwie niepewnym. W czasach Smotryckiego *Expositio in Apocalypsim Ioannis* zamieszczano w dziewiątym tomie *Operae* św. Augustyna⁶⁰.

Zamiast podsumowania

Będąc dla Melecjusza podstawowym źródłem, *Orbis terror* Bosquiera na pewno nie był źródłem jedynym: dobrze obeznany z katolicką i protestancką spuścizną, prawosławny autor mógł inspirować się również literaturą niekoniecznie o charakterze *sensu stricto* religijnym, lecz świecką, w tym dorobkiem polskich pisarzy. Tak fragment rozważania o przejawach „żywota zmysłów” („a jako żywot zmysłów żyją Sardanapalowie i Epikurowie, rozpustnicy świata tego, i cielesnicy: tak ten marności żywot żyją delikaci i woluptuarii, kochankowie świata tego i rozkosznicy”⁶¹) treściowo nieco przypomina wypowiedź Mikołaja Reja w trzecim rozdziale trzeciej księgi *Żywota człowieka poczciwego*⁶². Postać Sardanapala w tej epoce występowała dosyć często w przeróżnych gatunkach literackich⁶³, najczęściej w politycznych pismach okolicznościowych⁶⁴. W utworach religijnych mitologiczny władca Asyrii pojawia się w towarzystwie Epikura już w *Apologii drugiej* Justyna Męczennika (ok. 100 – między 163 a 167)⁶⁵. Wymienia ich razem Stanisław Hozjusz w jednym ze swych listów („non autem Epicurum agat aut Sardanapalum”)⁶⁶, Andrzej Frycz Modrzewski w księdze czwartej *O poprawie Rzeczypospolitej* („multos Epicuros et Sardanapalos pepererunt in Ecclesia Dei”)⁶⁷ i autorzy w oracjach, ganiących współczesny im

⁶⁰ Cytat pochodzi z *Homilii III* komentarza do Apokalipsy. Zob. Augustinus Aurelius, *In B. Joannis Apocalypsim Expositio*, w: *PL*, t. 35, Paris 1864, kol. 2421.

⁶¹ M. Smotrycki, *Kazanie...*, k. C₂r.

⁶² M. Rej, *Żywot człowieka poczciwego*, oprac. J. Krzyżanowski, t. 2, Wrocław–Warszawa 2003, s. 481.

⁶³ „Sardanapalów teraz liczba jest niezliczona”, Ł. Górnicki, *Dworzanin polski*, w: *idem*, *Pisma*, oprac. R. Pollak, t. 1, Warszawa 1961, s. 318.

⁶⁴ Zob. *Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*, wyd. J. Czubek, Kraków 1906, s. 154.

⁶⁵ Iustinus Martyr, *Apologia secunda pro Christianis ad senatum romanum*, 2,7, w: *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*, ed. J.-P. Migne, t. 6, Paris 1857, kol. 455.

⁶⁶ Cyt. za: B. Przybyszewski, *Stanisław Hozjusz w Kapitulie Krakowskiej (1540–1550)*, „Analecta Cracoviensia” 14 (1982), s. 540, przyp. 484.

⁶⁷ A.F. Modrzewski, *Commentariorum de republica emendanda libri quinque*, Basel: Joannes Oporinus, [1554], s. 341.

epikureizm⁶⁸. W amplifikacji zastosowanej przez Smotryckiego w podanym fragmencie dobór synonimów („Sardanapalowie i Epikurowie [...] delikaci i woluptuarii”) nie jest przypadkowy, bo w literaturze zarówno starożytnej, jak i renesansowej „Sardanapalus” występował zawsze z przydomkiem „delicatus”, „Epicurus” zaś – „voluptuarius”. Świadczy to jeszcze raz o niewątpliwej erudycji Smotryckiego, która wraz z *Orbis terror* Bosquiera była źródłem pewnych obrazów, porównań i alegorii zastosowanych przez prawosławnego autora w *Kazaniu. Na znamienity pogrzeb przeznacnego i przewielebnego Męża, Pana i Ojca Leontego Karpowicza*.

Bibliografia

Źródła

- Alanus de Insulis, *Liber sententiarum ac dictorum memorabilium*, w: *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, ed. J.-P. Migne, t. 210, Paris 1855, kol. 229–252.
- Alexander Halensis, *Eruditissimi Commentarii, nusquam impressi, in Apocalypsim Sancti Iohannis*, Paris: Antoine Bertier, 1647.
- Ambrosius Mediolanensis, *De bono mortis liber unus*, w: *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, ed. J.-P. Migne, t. 14, Paris 1845, kol. 539–568.
- Augustinus Aurelius, *De Civitate Dei*, w: *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, ed. J.-P. Migne, t. 41, Paris 1864, kol. 13–804.
- Augustinus Aurelius, *De spiritu et anima*, w: *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, ed. J.-P. Migne, t. 40, Paris 1865, kol. 779–830.
- Augustinus Aurelius, *In B. Joannis Apocalypsim Expositio*, w: *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, ed. J.-P. Migne, t. 35, Paris 1864, kol. 2416–2452.
- Bernardinus de Bustis, *Rosarium sermonum per quadragesimam*, t. 2, Brescia: Pietro Maria Marchetti, 1588.
- Bernardinus Senensis, *Sermones eximii de Christo Domino*, t. 4, Lyon: Jean Antoine Huguetau et Mark Antoine Rauard, 1650.
- Beyerlinck L., *Magnum Theatrum vitae humanae*, t. V, Köln: Anton et Arnold Hierat, 1631.
- Bonaventura, *Operum omnium supplementum*, t. 2, Trento: Typographia episcopalis, 1773.
- Bosquier Ph., *Orbis terror, seu concionum de finibus bonorum et malorum libri duo*, Köln: Franz Jacob Mertzzenich, 1610.
- Clutius R., *Sermones Dominicales, dormi sine cura*, Köln: Joannes Christophorus, 1611.
- Dionisius Carthusianus, *In omnes Beati Pauli epistolas Commentaria*, Köln: Peter Quentel, 1532.
- Dionisius Carthusianus, *Insigne commentariorum opus, in Psalmos omnes Davidicos*, Paris: Jean de Roigny, 1539.

⁶⁸ Fridericus de Salhausen, *Oratio de summo hominis bono, contra Epicureos voluptuaries*, Giessen: Nikolaus Hampel, 1608, k. B.

- Diplic G., *Antapologija abo Apologijej, którą do przezacnego narodu ruskiego przewielebny ociec Melecjusz Smotrzycki, rzeczony archiepiskop połocki, etc. napisał, zniesienie*, [Raków?, s.n.], 1632.
- Dueller T., *Siebenfathes Liecht dess Hauss Gottes* [...], Wien: Matthäus Cosmerovius, 1651.
- Górnicki Ł., *Dworzanin polski*, w: Ł. Górnicki, *Pisma*, oprac. R. Pollak, t. 1, Warszawa 1961.
- Gregorius Magnus, *Moralium Libri, sive Expositio in Librum B. Job*, w: *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, ed. J.-P. Migne, t. 75 Paris 1862, kol. 509–1160.
- Gürtler N., *Institutiones Theologicae*, Marburg: Philipp Kasimir Müller, 1732.
- Hugo de Sancto Caro, *In Evangelia secundum Matthaëum, Marcum, Lucam, Ioannem*, Lyon: Societas Bibliopolarum, 1645.
- Iacobus a Voragine, *Sermones aurei in Evangelia*, Mainz: Peter Cholinus, 1616.
- Innocentius III (incertus), *Commentarium in VII psalmos poenitentiales*, w: *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, ed. J.-P. Migne, t. 217, Paris 1855, kol. 967–1129.
- Innocentius III, *Sermones de Sanctis. Sermo X*, w: *Patrologiae Cursus Completus. Series Latina*, ed. J.-P. Migne, t. 217, Paris 1855, kol. 493–498.
- Jordanus de Quedlinburgo, *Opus sermonum*, Paris: Damien Higman, 1521.
- Iustinus Martyr, *Apologia secunda pro Christianis ad senatum romanum*, w: *Patrologiae Cursus Completus. Series Graeca*, ed. J.-P. Migne, t. 6, Paris 1857, kol. 441–471.
- Lidenius P.S., *Discursus philosophicus de vita et morte*, Turku: Peder Wald, 1644.
- Modrzewski A.F., *Commentariorum de republica emendanda libri quinque*, Basel: Joannes Oporinus, [1554].
- Oonselius G., *Paradisus concionum olim sermones sensati dictus*, Antwerpen: Hieronymus Verdussen, 1613.
- Piekarski A., *Na pogrzebie Jego Mści Pana Jana Lewona z Upity* [...], Wilno: Leon Mamonicz, [1615].
- Pisma polityczne z czasów pierwszego bezkrólewia*, wyd. J. Czubek, Kraków 1906.
- Pismo Święte Starego i Nowego Testamentu w przekładzie z języków oryginalnych* [Biblia Tysiąclecia], oprac. zespół biblistów polskich z inicjatywy benedyktynów tynieckich, wyd. 5, na nowo oprac. i popr., Poznań 2013.
- Possevino A., *Apparatus sacer ad scriptores Veteris et Novi Testamenti*, t. II, Köln: Johann Gymnich, 1608.
- Raulin J., *Doctrinale de triplice morte*, Venezia: Altobello Salicato, 1585.
- Rechenberg A., *Hierolexicon reale, hoc est Biblico-theologicum, et historico-ecclesiasticum*, Leipzig: Johann Herbord Kloss, 1714.
- Rej M., *Żywot człowieka poczciwego*, oprac. J. Krzyżanowski, t. 2, Wrocław–Warszawa 2003.
- Salhausen F. de, *Oratio de summo hominis bono, contra Epicureos voluptuaries*, Giessen: Nikolaus Hampel, 1608.
- Salmeron A., *Commentarii in Evangelicam Historiam, et in Acta Apostolorum*, t. 9, Köln: Anton Hierat et Johann Gymnich, 1613.
- Sedulus Scotus, *In omnes Epistolae Pauli collectaneum*, Basel: Heinrich Petri, 1528.
- Smotrycki M., *Kazanie. Na znamienity pogrzeb przezacnego i przewielebnego Męża, Pana i Ojca Leontego Karpowicza* [...], Wilno: [s.n.], post. 17 II 1621, <https://books.google.pl/books/>

about/Kazanie_na_znamienny_pogrzeb_Leontega_Ko.html?id=ZE1IAAAcAAJ&redir_esc=y (dostęp: 1.01.2021).

Smotrycki M., *Kazanie. Na znamienny pogrzeb przezacnego i przewiebnego Męza, Pana i Ojca Leontego Karpowicza* [...], w: *Collected Works of Meletij Smotryc'kyj*, introd. by D.A. Frick, Cambridge (MA) 1987, s. 236–264.

Thomas Aquinas, *Super II Epistolam B. Pauli ad Corinthios lectura, cap. 12, lectio 2.*, <https://www.corpusthomicum.org/c2c.html#87736> (dostęp: 1.01.2021).

Opracowania

Abel S., *Johannes Nider „Die vierundzwanzig goldenen Harfen”. Edition und Kommentar*, Tübingen 2011.

Frick D.A., *Meletij Smotryc'kyj*, Cambridge (MA) 1995.

Frick D.A., *Polonica Orthodoxe. Cerkiewizmy w polszczyźnie Meleczusza Smotryckiego*, „Terminus” 9 (2007), z. 1 (16), s. 13–47.

Przybyszewski B., *Stanisław Hozjusz w Kapitułe Krakowskiej (1540–1550)*, „Analecta Cracoviensia” 14 (1982), s. 473–555.

Seyn E. de, *Bosquier (Philippe)*, w: *Dictionnaire biographique des Sciences, des Lettres et des Arts en Belgique*, t. 5, Bruxelles 1936, s. 77.

Wolny J., Zawadzki R.M., *Królowa Jadwiga w tradycji kaznodziejskiej XV wieku*, „Analecta Cracoviensia”, 7 (1975), s. 15–90.

Кисельов Р. [Kyselov R.], *З яких джерел перекладав євангельські читання Мелетій Смотрицький?*, w: *Літературознавчий дискурс від бароко до постмодерну: Колективна монографія*, ред. Н. Левченко, Київ–Люблін–Харків 2020, s. 94–124.

Маслов С.И. [Masłow S.I.], *Казанье Мелетія Смотрицького на честный погребъ о. Леонтія Карповича*, Київ 1908.

MARGARITA A. KORZO

☞ Институт философии, Российская Академия наук / RAS Institute of Philosophy, Russia

✉ ma.korzo[at]gmail.com

🌐 <https://orcid.org/0000-0001-6299-5187>

Margarita A. Korzo – Senior research fellow, Institute of Philosophy, Russian Academy of Sciences, Moscow. Author of three books and over 120 articles in Russian, Polish, Ukrainian, German and English. Her research interests include religious literature (Early Modern times); interaction of various confessional traditions in the Polish-Lithuanian Commonwealth in the 16th–18th centuries; influences of Polish literature on the Russian one in this period. Recent publications: “Skarb duszny, nad złoto i kamienie drogie kosztowniejszy. Z dziejów pewnej książki”, *Pamiętnik Literacki* 108 (2017), issue 3; “Wzory kazań w składzie agend. Przyczynek do reformy katolickiej w Rzeczypospolitej drugiej połowy XVI wieku”, in *Z historii kultury staropolskiej. Studia ofiarowane Urszuli Augustyniak*, ed. A. Bartoszewicz, A. Karpiński, M. Ptaszyński, A. Zakrzewski, Warsaw 2020; “Holcot anonimowy, czyli dziedzictwo Roberta Holcota OP (ca. 1290–1349) w XVII-wiecznym piśmiennictwie prawosławnym.

Dwa przykłady”, *Przegląd Tomistyczny* 26 (2020); “Reality Invented: How Uniate Josaphat Kuntsevych Supposedly Contributed to the Conversion of Nikon, Patriarch of Moscow”, *Annales Universitatis Mariae Curie-Skłodowska, Sectio FF – Philologiae*, 38 (2020), no. 1; “Teksty ‘ukryte’ albo o zapożyczeniach z dzieł katolickich w siedemnastowiecznych utworach prawosławnych”, in *Zapożyczenie, cytat, reinterpretacja*, ed. A.T. Grabowski, R. Kasperski, R. Rutkowski, Warsaw 2021.

This research received no specific funding.